

GEBIEDSCOMMISSIE

Preventie
Wolvenschade
Gelderland

Evaluatie pilot Kuddebeschermingshonden

2022 - 2024

december 2023

0000000010

Samenvatting

Naar aanleiding van een aanval op een gescheperde kudde op de Elspeter heide in oktober 2021 is er in mei 2022 een pilot gestart waarbij twee gescheperde kuddes zijn begonnen met kuddebeschermingshonden (KBH). Dit zijn honden die al eeuwenlang geselecteerd en gebruikt worden om vee te beschermen tegen roofdieren. Het doel is om de effectiviteit en haalbaarheid van de kuddebeschermingshonden te testen om zo te kijken of de schaapskuddes met de wolven naast elkaar kunnen leven. Gedurende de pilot werd met wildcamera's bekeken wat de effectiviteit van de kuddebeschermingshonden was. In dit verslag zijn de ervaringen van de herders en de data van de wildcamera's samengekomen tot een overzicht over de effectiviteit van de kuddebeschermingshonden. Ook werd er gekeken naar het managen van de honden en de omgang met omwonenden en toeristen. Resultaten van zowel de ervaringen van de herders als de wildcamera's laten zien dat de kuddebeschermingshonden uitstekend een wolvenaanval kunnen weren. Ook het managen is te doen, al kost dit wel veel tijd en vraagt het een professionele houding. Bij de omgang met recreanten is de grootste ruimte voor verbetering. Volgens de herders ligt dit vooral aan de ontbrekende hoeveelheid informatie die wordt gegeven. De recreanten zijn volgens de herders te onwetend over de kuddebeschermingshonden en dat leidt tot lastigere situaties wat het managen bemoeilijkt en de effectiviteit verlaagt. Als dit op orde is, dan zijn er bijna geen conflicten en gedragen de KBH zich zoals van hen verwacht wordt. Mocht de KBH breder ingezet worden in de samenleving, dan zal er een grootschaligere aanpak moeten zijn om de recreant goed te informeren over de KBH.

Inhoudsopgave

Introductie	4
Methode	6
Interviews	6
Wildcamera's	6
Resultaten	7
Interviews	7
Wildcamera's	11
Conclusie	14
Aanbeveling	15
Literatuurlijst	16
Bijlage 1	18
Bijlage 2	20
Bijlage 3	24
Bijlage 4	32

Introductie

Sinds 2015 zijn wolven weer terug in Nederland en in 2019 vestigden zij zich in het natuurgebied de Veluwe (et al., 2021). De terugkomst van de wolf gaat gepaard met een toename in aanvallen op schapen in Nederland (Gebiedscommissie Preventie Wolvenschade Gelderland, 2021). Zo ook bij gescheperde kuddes. In oktober 2021 werd een kudde loslopende schapen overdag aangevallen door drie wolven. De aanwezige herder kon niet voorkomen dat de wolven een van zijn schapen doodde (Omroep Gelderland, 2021). Naar aanleiding van deze aanval schreef de Stichting Schaapskudde Gemeente Nunspeet een motivatiedocument naar de provincie en zijn in mei 2022 twee gescheperde kuddes op de Elspeter heide begonnen met kuddebeschermingshonden. Dit is een pilot op advies van de Gelderse Wolvencommissie en met financiering van de provincie Gelderland om de effectiviteit en haalbaarheid van deze preventieve maatregelen te testen. Het doel van de pilot is om als kudde met de wolven naast elkaar te kunnen leven en een voorbeeld te zijn voor de maatschappij dat dit ook kan en daarmee de gescheperde kuddes op de heide te behouden. De pilot wordt als succesvol beschouwd als de kuddebeschermingshonden aan het eind van de pilot geïntegreerd zijn in de 'bedrijfsvoering' van de desbetreffende kudde. Inclusief alle dagelijkse/periodieke facetten en omgevingsfactoren, in detail weergegeven in bijlage 1.

Kuddebeschermingshonden zijn grote honden die eeuwenlang geselecteerd zijn en gebruikt worden om kuddes te beschermen tegen eventuele gevaren. Deze honden worden al eeuwenlang ingezet voor dit doeleinde, ze leven bij de kudde en werken zelfstandig. Als de KBH gevaar opmerken zullen ze proberen het gevaar af te schrikken door te blaffen. De KBH zien wolven, maar kunnen ook vossen, beren, lynxen of andere honden, als gevaar en zullen aanslaan als ze merken dat een eventueel gevaar de kudde nadert (Raad van Beheer, n.d.; Staatsbosbeheer, n.d.).

KBH zijn een eeuwenoude en effectieve methode om roofdieren te weren van het vee (Gehring et al., 2010). In onze omringende landen wordt deze methode al veelvuldig ingezet als preventieve maatregel. In Luxemburg (Schley et al., 2017), Frankrijk (Du Midi, 2022) en de meeste deelstaten van Duitsland (Hoffman, 2021) zijn de kosten voor de KBH zelfs (deels) subsidiabel. De effectiviteit laat zich ook in de deelstaat Thüringen in Duitsland zien, waar het aantal aanvallen op kuddes gestaag afgenomen is na de introductie van KBH (Voigtman, 2020a). Een meta-analyse van twaalf verschillende onderzoeken laat zelfs zien dat niet dodelijk preventiemaatregelen, waaronder KBH, zelfs effectiever zouden zijn dan dodelijke preventiemaatregelen, zoals afschot (Treves et al., 2016).

Echter brengen de KBH ook extra lasten met zich mee. Zo kosten de KBH tijd en geld. Voordat KBH effectief ingezet kunnen worden, moet als eerste een proces van gewenning plaatsvinden voor de herder, de schapen en de KBH. De herder zal moeten wennen aan de aanwezigheid van de KBH maar ook aan de tijd die vereist wordt voor de kleinere aspecten, zoals het voeren en verzorgen van de KBH (2023). Verder moeten ook de schapen wennen aan de KBH. Zo was een kudde in Duitsland erg getraumatiseerd door wolvenaanvallen en kostte het veel tijd voordat de schapen de KBH in hun kudde

accepteerden en de KBH niet als gevaar zagen (██████████ 2020b). Verder brengen KBH ook kosten met zich mee. De aanschaf van een enkele inzetbare KBH is gemiddeld 3.000 euro. Verder brengen KBH ook lopende kosten met zich mee, zoals voer, verzekering en dierenartskosten. Gemiddeld zijn de kosten per hond per jaar 1.042 euro (KTBL, 2018).

Daarnaast is de juridische aansprakelijkheid een aspect voor beschouwing. De KBH kunnen tot overlast zorgen door overmatig blaffen wat volgens een rechter in Duitsland dermate tot overlast zorgde dat de KBH 's nachts binnengehouden moest worden om de buurt te beschermen tegen de geluidsoverlast (Antenne NRW, 2023). Ook confrontaties met wandelaars, fietsers, hondenbezitters of ruiters zijn niet uitgesloten en hiervoor moet duidelijk zijn waar de wettelijke aansprakelijkheid ligt.

Het Nederlandse landschap en de bijkomende hoge bevolkingsdichtheid kan voor de KBH andere mogelijkheden en problemen opleveren. Daarom wordt in dit onderzoek geïnterviewd wat de ervaringen zijn van de twee herders die gebruik hebben gemaakt van de KBH op de Elspeter heide. Gepaard aan deze ervaringen, wordt met behulp van wildcamera's het effect van de KBH op de wolf bekeken.

Methode

In mei 2022 zijn twee kuddes begonnen met de KBH. In detail is dit een schaapskudde van het Landschapsbeheer 't Groene veld (LTGV) en een schaapskudde van de Stichting Schaapskudde Gemeente Nunspeet (SSGN). Om een goed overzicht te krijgen van de resultaten van deze pilot wordt een tweetal activiteiten verzameld. Enerzijds zal er informatie verzameld worden door middel van interviews met de herders van beide kuddes. Anderzijds is er met wildcamera's data verzameld.

Interviews

Om de ervaringen van beide herders met de KBH te verzamelen, hebben interviews plaats gevonden. Deze hebben plaats gevonden in september 2022, maart 2023 en oktober 2023. Tijdens deze interviews met de herders werd gevraagd naar de effectiviteit van de KBH, het managen van de KBH en de reacties van omwonenden en toeristen. Verder werd gevraagd naar de randvoorwaarden, de monitoring, de kosten en de juridische aansprakelijkheid. Een volledig overzicht van alle vragen staat in bijlage 1. Deze interviews werden opgenomen en vervolgens uitgetypt. Een samenvatting van deze drie interviews kan gevonden worden in respectievelijk bijlage 2, 3 en 4.

Wildcamera's

Naast de interviews is er ook data verzameld met behulp van wildcamera's. Twee onderzoekers hebben vanaf januari 2022 tot augustus 2023 wildcamera's opgehangen rondom de rasters van beide herders. Enerzijds hebben ze camera's op vaste locaties gehad bij een vast raster van de herder van de SSGN, anderzijds hebben ze camera's op flexibele locaties gehad in verband met het meebewegen met de kuddes van beide herders. De camera's hebben elke beweging waargenomen en dit is bekeken door beide onderzoekers. Alle dieren zijn geregistreerd en van de meest opvallende beelden hebben zij een verslag gemaakt. In dit verslag hebben we de aantallen van wolven vergeleken met de aantallen van potentiële wilde prooien, roofvogels en raven. Dit verslag is gebruikt om een beeld te krijgen van de interacties tussen wolven en de KBH. Verder hebben wij met de data van de wildcamera's van de vrijwilligers bekeken of het jaargetijde of overige dieren een invloed kunnen hebben op het aantal waargenomen wolven. Hier hebben wij een zero-inflated gegeneraliseerde lineair model gebruikt (familie = negative binomial) vanuit het pakket "glmmTMB" in het statistisch programma R (R Core Team, 2022).

Resultaten

Interview

Effectiviteit KBH

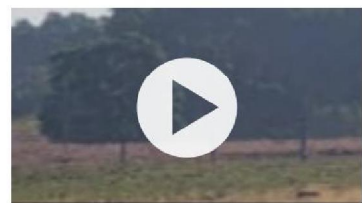
Aan het begin van de pilot werden de KBH gezien als een leerzaam proces. Het was voor beide herders een nieuwe ervaring die gaandeweg nieuwe inzichten gaf, maar wel veel energie kostte. De KBH werden direct gezien als een meerwaarde. Deze meerwaarde is gedurende de pilot alleen maar gegroeid tot het punt dat de herders niet meer zonder de KBH zouden willen hoeden. LTGV is echter niet meer overtuigd van de preventieve werking van de KBH. LTGV is van mening dat het niet meer zo is dat de KBH wolven op afstand houden, puur alleen maar door tussen de schapen te zijn en zich te laten horen 's nachts. Dit wordt bijgestaan door het feit dat wolven toenadering durven te zoeken richting de kudde. In september 2022 hadden beide herders nog geen wolf gezien, al waren er wel enkele verse uitwerpselen gevonden rondom de nachtkraal. In maart 2023 gaf LTGV aan dat er een schaap gepakt is bij een aanval op een gescheperde kudde waarbij de KBH nog aangelijnd waren en de wolf de inschatting heeft gemaakt dat de KBH niet kon naderen. De SSGN had destijds nog steeds geen aanval gehad. In oktober 2023 vertelde LTGV over de eerste aanval op zijn gescheperde kudde waarbij de KBH volledig effectief waren. Twee wolven naderden de kudde en probeerden een schaap te doden. Echter konden de KBH de wolf verjagen voordat deze een schaap heeft kunnen doden (Video 1,2 en 3). Voor LTGV is dit wel motivatie genoeg om het aantal KBH per kudde in de toekomst te willen verhogen naar drie, zodat de KBH in de toekomst ook grotere groepen wolven kunnen weren. SSGN had nog geen aanvallen gehad, al waren er wel drie ervaringen met verkennende wolven. Deze naderden wel de kudde, maar vielen deze niet aan. Tweemaal hebben de KBH de wolf verjaagd door achter ze aan te rennen en eenmaal was blaffen genoeg om de wolf te verjagen.

Video 1. Wolf probeert schaap te pakken terwijl KBH erachteraan rent.

Video 2. KBH verjaagt wolf weg van de kudde.

Video 3. KBH verjaagt de wolven ver van de kudde.

Managen van KBH

De gewenning tussen herder, schapen en KBH is de grootste factor in het managen van de KBH. Aan het begin van de pilot kostte dit logischerwijs de meeste moeite. Ook in maart 2023 gaven beide herders aan dat de KBH nog steeds voor extra werkdruk zorgde. LTGV gaf in oktober 2023 aan dat de werkdruk na 1,5 jaar significant afnam en de KBH stabiel werd en deden wat er van hen verwacht werd. Ook SSGN gaf in oktober 2023 aan dat de werkdruk afnam en de honden steeds beter te managen waren. Een uitzondering hierop is als de KBH loops zijn. Tijdens deze fase zijn de KBH een stuk pittiger wat de bedrijfsvoering lastiger maakt. Bij SSGN veroorzaakt de recreant de meeste druk op het managen, aangezien deze, naar haar mening, te weinig geïnformeerd of geïnteresseerd zijn. Ook social media speelt een grote rol, waaruit de SSGN veel kritiek ervaart.

Het houden van schapen in het wolvengebied vraagt echter wel constante focus van de herders, in het veld, op de honden en bij het rasteren. Dit zorgt voor een toename in werkdruk, al is deze wel te overzien. In maart 2023 gaven de herders aan dat het meerwerk niet zit in de komst van de KBH, maar in de komst van de wolf. Zo is LTGV veel tijd kwijt aan de administratieve kant. Ook geeft LTGV aan dat de KBH onderdeel zijn geworden van de sollicitatieprocedure. Als een herder om wil gaan met KBH zal deze een natuurlijk overwicht moeten hebben over de KBH en intrinsiek gemotiveerd moeten zijn om te werken met de KBH. Vrijwillige herders zijn hierdoor vrijwel onmogelijk te gebruiken wat een professionalisering vereist van het bedrijf, wat dan weer zorgt voor een toename in werkdruk. SSGN geeft aan dat de stichting is gaan werken met compactere kuddes voor meer overzicht, al gaat dit ten koste van de begrazing snelheid.

De KBH functioneren op hun best als ze loslopen tussen de schapen. Waar in maart 2023 alle KBH nog vast liepen, liepen in oktober 2023 de meeste KBH los bij LTGV. In één KBH had de herder nog niet genoeg tijd kunnen stoppen om haar zo ver te krijgen. Bij SSGN loopt in oktober 2023 één KBH los en is er nog één aangelijnd. Gedurende de zomer van 2023 liepen beide honden aangelijnd omdat een KBH loops was.

Alhoewel de kosten bij beide herders van de KBH onder de vooropgestelde € 20.000 blijft, leiden de KBH wel tot extra arbeidskosten voor de herders. LTGV geeft aan dat de kosten in arbeid met ongeveer 25% zijn gestegen, waarbij pakweg 15% kan worden toebedeeld aan de wolf en 10% aan inflatie. Echter willen opdrachtgevers de meerkosten niet altijd dragen. Gescheperde kuddes die in het wolvengebied werken zullen structureel een hogere prijs moeten gaan hanteren, dan kuddes in het niet-wolvengebied. Deze kuddes hebben namelijk hogere arbeidskosten en een lagere efficiëntie. LTGV geeft aan dat dat een probleem is aangezien een aanbesteding, volgens de opdrachtgever, niet hoger mag zijn dan 10% van het landelijk gemiddelde, wat het begrazen van het wolvengebied erg moeilijk maakt. SSGN geeft aan dat ze beduidend meer (onbetaalde) tijd kwijt is ten aanzien de wolf en de KBH. Al is het meer werken dan contractueel afgesproken in het algemeen al een veelvoorkomend probleem bij herders.

De interactie tussen KBH en schapen gaat grotendeels goed. De beginperiode en periodes waarin schapen lammeren zijn periodes van risico. Zo gaf LTGV aan dat de KBH aan het begin van de pilot schade hebben aan gebracht aan schapen. De schapen toonden vluchtgedrag, wat bij de KBH een jachtstimulus oproept. Verder geeft LTGV aan dat de KBH, in een tijd waarbij ze nog een onstabiel duo vormden, 2 lammetjes, die onverwacht geboren werden, hadden verorberd en dat door onrust in de kudde 1 schaap in het elektrische raster is komen vast te zitten. De herder is er echter van overtuigd dat lammeren goed zou kunnen bij een stabiel KBH duo en schat dat dit ongeveer 2 jaar duurt. SSGN heeft geen problemen ervaren met de KBH, ook niet tijdens het lammeren.

Als laatst is de combinatie van KBH en hoedhonden relatief goed verlopen. LTGV beschikt over verschillende herders, met allen verschillende hoedhonden. Dit vroeg echter tijd om op elkaar in te spelen. Na 1 jaar ging de combinatie probleemloos. Bij SSGN, die vaste hoedhonden heeft, ging dit na een korte gewenningsperiode al goed.

Omwonenden en toeristen

De omgang met omwonenden en toeristen gaat grotendeels goed. De herders houden echter wel rekening met de overlast die de KBH eventueel kan veroorzaken. Zo houdt LTGV de schapen met KBH bij begrazing in bewoonde gebieden nu korter op dezelfde locaties om eventuele overlast voor te zijn. Tijdens het hoeden op de heide merken beide herders dat bij goed gedrag van recreanten er vrijwel geen conflicten zijn met de KBH. Beide herders merken echter wel gedurende de hele pilot dat het gedrag van de recreanten niet altijd goed is. Daar waar recreanten zich niet aan de regels houden, zoals loslopende honden, ruiters die wijken van de ruiterspaden, mountainbikers die niet afstappen, is het voor de herder en KBH lastiger. Beide herders proberen te anticiperen op het gedrag van de recreanten. Dit doen zij door routes te kiezen waarmee ze bijvoorbeeld ruiterspaden vermijden. Daarnaast creëren ze ook 'bufferzones' zodat de KBH niet in direct contact kan komen met passerende recreanten. En gebruiken ze nachtkralen die dicht bij de weg en bewoonde wereld zitten niet meer. Conflicten zijn echter niet altijd te vermijden. Zo is er bij LTGV sprake geweest van een conflict waarbij de KBH een ruiter naderde. Het paard schrok van de naderende KBH en sloeg op hol. Hierbij viel de amazone en liep deze letsel op, waardoor diegene tijdelijk arbeidsongeschikt was. SSGN heeft het idee dat de KBH gevoeliger zijn voor impulsen als ze in de nacht ervoor getriggerd zijn door recreanten die ongewenst gedrag vertonen, zoals het naderen van de nachtkralen.

De grootste uitdaging ligt, volgens de herders, in het informeren van de recreanten. Passerende recreanten weten niet hoe ze zich moeten gedragen in nabijheid van de KBH. Hierbij zouden de herders graag de assistentie zien van de gemeentes of TBO's. Ervaringen met KBH bij een schaapskudde uit Hoog Buurlo laten, volgens LTGV, zien dat met de tijd de kritiek op de KBH afneemt en recreatie meebuigt met de aanwezigheid van de KBH.

Randvoorwaarden en acties

Begeleiding Canine Efficiency

Beide herders zijn zeer positief over de begeleiding van Canine Efficiency gedurende de pilot. Ze zijn ervan overtuigd dat deze begeleiding vereist is om goed met de KBH overweg te kunnen en geven aan dat ze beide erg veel geleerd hebben over de KBH.

GPS zenders

Vanwege het feit dat de KBH alleen achter gelaten worden, was er vanuit de gemeente Nunspeet de eis de KBH te zenderen. Aan het begin van de pilot waren bij beide herders 2 KBH gezenderd. In oktober 2023 gaf LTGV aan dat nog 1 van de 2 KBH gezenderd zijn. Het abonnement van de ander is verlopen en niet verlengd vanwege de hoge kosten. Bij SSGN zijn beide KBH nog steeds gezenderd.

KBH onderling

Het vinden van de juiste combinaties van KBH heeft bij LTGV enige tijd gekost. Een combinatie van twee jonge reuen werkte niet optimaal en LTGV heeft hierom 2 volwassen teven aangeschaft en vervolgens 3 nieuwe duo's gemaakt, bestaande uit een volwassen teef en jonge reu. De planning was om een nestje te krijgen die kon opgroeien in de kudde, om zo een zo goed mogelijke 'bonding' te creëren. Dit is gelukt, al was het nestje wel een ongeluk tussen broer en zus. De pups zijn zorgvuldig gescreend en hebben geen gezondheidsproblemen en volgen een basisopleiding binnen de kudde.

Onderdeel van de pilot was dat in het tweede jaar een jonge hond werd toegevoegd ten behoeve van toekomstige vervanging. Echter is dit bij beide herders niet van toepassing geweest. LTGV heeft dit met een jaar uitgesteld omdat de gewenning langer duurde dan verwacht. Het nestje pups zal gebruikt worden om de aanvoer van nieuwe KBH te faciliteren. Bij SSGN gaan de KBH erg goed onderling. Echter heeft ze de honden nog niet stabiel genoeg om een derde KBH toe te voegen.

Communicatie KBH

Herders hebben het gevoel dat ze vooral zelf moeten informeren over de KBH. Bij de start van de pilot is er aandacht geweest voor de omgang van recreanten in nabijheid van de KBH. Echter is vervolg communicatie door tijdgebrek stil komen te liggen. De herders ervaren weinig hulp en geven daarom zelf veel mondelinge toelichting aan passanten. SSGN heeft een informatiedag georganiseerd samen met Canine Efficiency wat als erg positief is ervaren door SSGN. Dit is zeker voor herhaling vatbaar, alleen kost het organiseren van een dergelijke dag te veel tijd, wat niet past in het schema van de herder. Afspraken met de gemeente over informatiebordjes zijn nog niet rond. SSGN is van mening dat de eisen irreëel zijn. Op bordjes van 10 bij 10 centimeter kan SSGN geen informatie kwijt. De eerste bordjes staan gepland om in het voorjaar van 2024 geplaatst te gaan worden. Ook zou SSGN graag folders en informatie filmpjes willen zien waarbij de recreant wordt geïnformeerd over de KBH en de wolf.

Blj12 regeling

De beide herders zien de KBH als wolfwerende maatregel en zouden graag de kosten (deels) subsidiabel willen maken voor collega herders. LTGV maakt hierbij de kanttekening dat een herder een duidelijk beeld moet hebben van de investering die bij een KBH hoort. Het kost veel tijd en energie om KBH als werkzame maatregel te gebruiken tegen de wolf. Het is niet simpelweg de aanschaf van een gekwalificeerde KBH. Aanvullend: KBH worden ingezet als extra preventieve maatregel bovenop het plaatsen van een wolfwerend raster.

Juridische aansprakelijkheid

In het geval van incidenten moet de juridische aansprakelijkheid duidelijk zijn. Mocht er iets gebeuren, dan is de herder verantwoordelijk. Dit kan ook leiden tot een strafblad of het innemen van de VOG-verklaring wat vergaande consequenties kan hebben voor de herders baan. De vraag wie verantwoordelijk is als de recreant zich niet gedraagt, blijft echter open staan.

Daarnaast mag, volgens de 'Regels voor huisvesting en verzorging van dieren', een hond niet onbeschermd tegen slechte weersomstandigheden en onbeheerd buiten alleen worden gehouden. LTGV houdt er rekening mee dat hier tegen geageerd gaat worden. SSGN heeft hiervoor een ontheffing gekregen. LTGV zou graag zien dat er een categorie "Werkhonden" komt, zodat de KBH uitgesloten zou zijn van bovenstaande regel.

Wildcamera's

De wildcamera's hebben van 5 januari 2022 tot 27 augustus 2023 rond de kralen van beide herders gehangen, met uitzondering van maart 2022. Gedurende deze periode zijn de passerende dieren vastgelegd en genoteerd. Dit zijn de voornaamste wilde prooidieren, zoals reeën, herten, damherten, zwijnen, maar ook roofvogels en raven. Een overzicht van de gespotte dieren is te zien in tabel 1.

	Maand	Wolf	Ree	Hert	Damhert	Zwijn	Roofvogel	Raaf
2022	Januari	0	7	0	0	7	1	0
	Februari	0	1	60	2	2	2	0
	Maart	-	-	-	-	-	-	-
	April	0	2	9	0	0	0	0
	Mei	2	29	71	0	429	0	0
	Juni	0	60	261	0	58	21	42
	Juli	0	0	27	0	0	0	0
	Augustus	1	344	816	0	81	36	1
	September	7	50	440	0	41	0	0
	Oktober	34	220	212	0	415	0	0
	November	17	33	388	0	11	14	0
	December	132	0	86	0	14	7	0
2023	Januari	59	0	55	0	2	14	0
	Februari	35	3	0	0	24	2	0
	Maart	4	0	0	2	5	3	0
	April	0	9	0	0	0	0	0
	Mei	2	0	2	0	9	0	0
	Juni	3	0	0	0	1	3	0
	Juli	6	9	2	0	14	0	11
	Augustus	2	2	5	0	30	0	0
	Totaal	304	769	2434	4	1143	103	54

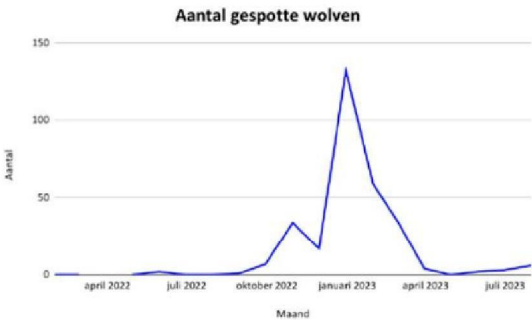
Tabel 1. Overzicht van alle gespotte dieren op de wildcamera's tussen 5 januari 2022 en 27 augustus 2023.

Aantal wolven en activiteit

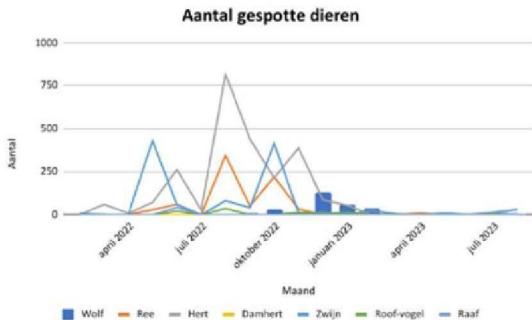
In de onderstaande grafiek is te zien dat wolven pas aan het eind van het jaar 2022 de rasters van schapen bezoeken met 34, 17 en 132 bezoeken in respectievelijk oktober, november en december (Figuur 1). In de maanden januari tot en met september van het jaar 2023 zijn er in totaal 10 bezoeken geweest. In het jaar 2023 is een heel andere jaarlijkse fluctuatie te zien. Hier zijn de meeste wolven genoteerd in januari (59) en februari (35). In de maanden maart tot en met augustus worden vervolgens nog 17 wolven geregistreerd.

Een generaliseerd lineair mixed model laat zien dat er significant meer wolven gespot zijn in de winterperiodes vergeleken met de lente ($p < 0.001$) en zomer ($p < 0.001$). Ook in de herfst werden meer wolven gespot dan in de lente ($p < 0.001$) en de zomer ($p < 0.0044$). Er is echter geen significant verschil gevonden tussen winter en de herfst ($p = 0.138$). Ook is er geen verband gevonden tussen het aantal wolven en het aantal andere gespotte dieren (herten: $p = 0.413$; damherten: $p = 0.149$; reeën: $p = 0.716$; zwijnen: $p = 0.317$; raven: $p = 0.768$ en roofvogels: $p = 0.553$).

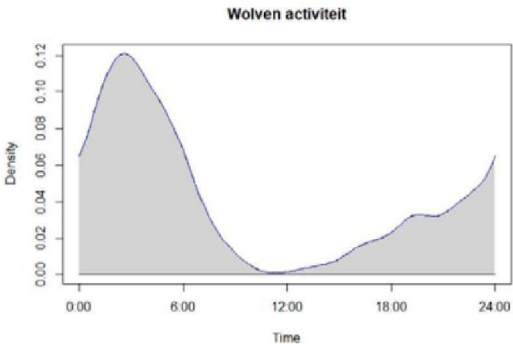
Figuur 3 laat verder de wolven activiteit over een 24-uurs tijdsbestek zien. De data van de camera's laat zien dat wolven voornamelijk in de nacht actief zijn rondom de schapen percelen met een piek rond ongeveer 03:00.

Figuur 1. Aantal gespotte wolven op de wildcamera's tussen 5 januari 2022 en 27 augustus 2023.

Figuur 2. Aantal gespotte wolven op de wildcamera's tussen 5 januari 2022 en 27 augustus 2023.

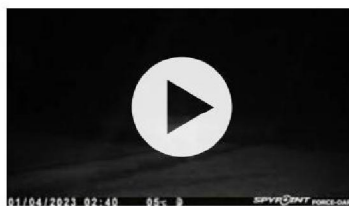
Figuur 3. Wolvenactiviteit gedurende de dag tussen 5 januari 2022 en 27 augustus 2023.

Interactie wolf en KBH

De camerabeelden laten verscheidene interacties zien tussen de wolven en de KBH. Zo is te zien dat wolven reageren op de verbale aanwezigheid van de KBH. Op de beelden is te zien dat de wolven de percelen op 100 meter benaderen en het geblaf van de KBH horen. De wolven reageren hierop met veel gegrom, maar benaderen de percelen niet, ondanks dat ze met veel zijn (Video 4). Verder laten de camerabeelden zien dat de wolven in het algemeen een redelijke afstand houden tot de rasters. Op beelden is te zien dat de wolvenroedel het raster passeert op een afstand van ongeveer 25 meter (Video 5). Daarnaast blijven wolven terugkomen naar percelen waar eerder schapen stonden. Beelden laten zien dat wolven in ieder geval nog 2 weken na het verplaatsen van de schapen de raster nog blijven bezoeken (Video 6). De beelden laten ook de eerste interactie zien tussen een wolf en de KBH. De wolf nadert eerst het raster om vervolgens hard terug te rennen. Op dat moment slaan de KBH aan, wat de interesse van de wolf trekt. Deze komt weer terug om te ontdekken wat er in de weide staat (Video 7).

Video 4. Wolven reageren op verbale aanwezigheid van KBH.

Video 5. Wolvenroedel passeert raster op 25 meter afstand.

Video 6. Wolven blijven terugkeren naar percelen waar schapen hebben gestaan.

Video 7. Interactie tussen de wolf en de KBH.

Directe confrontatie tussen de wolf en de KBH is ook duidelijk te zien in de video's 8, 9 en 10. Deze video's spelen zich af binnen 3 minuten. Op het eerste fragment is een wolf te zien die, met zijn staart tussen zijn benen, een blaffende confrontatie heeft met de KBH. Vervolgens vlucht de wolf het beeld uit (Video 8). 2 minuten later komen er 2 wolven in beeld. Opnieuw slaan de KBH aan en na een korte afweging verdwijnen beide wolven in de verte (Video 9 - 10).

Video 8. Directe confrontatie tussen wolf en KBH.

Video 9. Wolven komen weer in beeld.

Video 10. Wolven verdwijnen in de verte.

Conclusie

De herders zijn eensgezind en geven allebei aan dat de KBH zeker een toegevoegde waarde hebben voor het beschermen van de schaapskudde tegen wolven op de Elspeter heide. Echter geven de ervaringen van de herders aan dat de wolven niet altijd op afstand blijven door enkel de aanwezigheid van de KBH. Enkele interacties tussen de schaapskudde, KBH en wolven hebben plaatsgevonden, maar in het geval van volledig inzetbare KBH zijn er geen schadegevallen geweest. Eenmaal is een serieuze poging van de wolven om een schaap te pakken afgeweerd door de KBH, wat aangeeft dat de KBH zeker in staat zijn hun kudde te beschermen. De beelden van de wildcamera's bevestigen ook de effectiviteit van de KBH. Al vanaf grote afstand ervaren de wolven de aanwezigheid van de KBH en bij interactie tussen de twee volgt, tot op heden, geen poging tot het benaderen van de schapen. Wel laten de beelden zien dat de wolven de interactie met de KBH aandurven te gaan. Voor een de hoogste effectiviteit is het van belang dat de KBH een stabiel duo vormen en los kunnen lopen tussen de kudde. Dit zorgt ervoor dat de KBH doen wat van hen verwacht wordt en ook daadwerkelijk de eventuele gevaren kunnen naderen. Het managen van de KBH vraagt tijd, inzet en professionalisering. Hierbij speelt gewenning tussen de herder, schapen en KBH de voornaamste rol. De ervaring is dat dit proces, van aangeven waar de KBH wel en niet op moet reageren, minimaal 1,5 jaar in beslag neemt. Het managen van de KBH kan gecompliceerd worden door periodes van veranderingen, zoals tijdens de introductie van de KBH en loopsheid. Verder vereist de KBH een professionaliseringsslag van een bedrijf, aangezien niet iedereen met de KBH overweg kan. De interactie tussen KBH en omwonenden en toeristen gaat grotendeels goed. Bij goed gedrag van de recreanten ervaren de herders bijna geen overlast. Echter is het gedrag van de recreant niet altijd gepast. Het gebrek aan informatie en ervaringen van de recreant lijken hier de voornaamste redenen voor. Volgens de herders zijn de recreanten te weinig geïnformeerd over het gedrag van de KBH en wat voor effect de recreant hierop (onbedoeld) kan hebben. Als laatste, maakt de juridische aansprakelijkheid het werken met KBH nog erg lastig. Zo zouden de herders de KBH, volgens de wetgeving, niet onbeheerd buiten achter mogen laten. Verder blijft het onduidelijk wie verantwoordelijk is bij een conflict waarbij de recreant zich ongepast gedroeg.

De resultaten van de wildcamera's laten verder zien dat het aantal wolven in nabijheid van de schapenkuddes vergroot in de herfst en winterperiode en dat wolven voornamelijk in de nacht de schapen opzoeken.

Aanbeveling

Waar de effectiviteit van de KBH al eeuwenlang bekend is, blijkt deze ook (nog steeds) effectief te zijn in Nederland. Het managen lijkt ook goed te kunnen, mocht men de tijdsinvestering kunnen doen. De voornaamste uitdaging lijkt te liggen in de samenleving tussen de KBH en de recreanten in Nederland. De herders hebben mondeling geprobeerd recreanten te informeren gedurende de pilot en sporadisch hebben er evenementen plaats gevonden over de KBH. Echter zal er een grootschaligere aanpak moeten plaatsvinden om de recreant goed en grondig te informeren over de KBH, mocht de KBH breder worden ingezet als gesubsidieerde wolfwerende maatregel. Verder zal er meer duidelijkheid moeten komen over de juridische aansprakelijkheid met betrekking tot de KBH. Idealiter zal er, net zoals bij politiehonden, een aparte status moeten komen, wat het werken met de KBH mogelijk maakt. Op deze manier zouden de wolf, schaapskuddes, KBH en recreanten allen samen kunnen leven in hetzelfde gebied.

Literatuurlijst

- Antenne NRW, (2023). Gericht: Bellende Herdenschutzhunde müssen nachts rein. Antenne NRW. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.antenne.nrw/news/nrw-news/gericht-bellende-herdenschutzhunde-muessen-nachts-rein>
- KTBL. (2018). Kosten von Herdenschutzmaßnahmen in der Schafhaltung. KTBL. Geraadpleegd op 05-10-2023 van: https://www.ktbl.de/fileadmin/user_upload/Artikel/Tierhaltung/Andere_Tiere/Kosten_Herdenschutz/Herdenschutz.pdf
- Du Midi, L. D. (2022). Des aides financières pour acquérir des chiens protecteurs de troupeaux. Ladepeche.fr. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.ladepeche.fr/2022/02/23/des-aides-financieres-pour-acquerir-des-chiens-protecteurs-de-troupeaux-10128801.php>
- Gebiedscommissie Preventie Wolvenschade Gelderland. (2021). Evaluatie Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland.
- Gehring, T. M., VerCauteren, K. C., & Landry, J. M. (2010). Livestock protection dogs in the 21st century: is an ancient tool relevant to modern conservation challenges? BioScience, 60(4), 299-308.
- Hoffmann, V. (2021). Herdenschutz vor Wölfen: Diese Bundesländer übernehmen Kosten zu 100 %. Agrarheute. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.agrarheute.com/tier/herdenschutz-woelfen-diese-bundeslaender-uebernehmen-kosten-100-588424>
- Jansman, H. A. H., Mergeay, J., van der Grift, E. A., de Groot, G. A., Lammertsma, D.R., Van Den Berge, K., Ottburg, F. G. W. A., Gouwy, J., Schuiling, R., van der Veken, T. & Nowak, C. (2021). De wolf terug in Nederland: Een factfinding study. Wageningen, Wageningen Environmental Research, Rapport 3107.
- Omroep Gelderland (2021). Wolven doden schaap in de buurt van herder op klaarlichte dag. Omroep Gelderland. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.gld.nl/nieuws/7400649/wolven-doden-schaap-in-de-buurt-van-herder-op-klaarlichte-dag>
- Raad van Beheer. (n.d.). Kuddebeschermingshond. Raad van Beheer. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.houdenvanhonden.nl/echte-hondenbanen/kuddebeschermingshond/>
- R Core Team. (2022). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL: <https://www.R-project.org>
- Schley, L., R. Reding, J. Herr, R. Baulesch, G. Biver, J. Bormann, M. Dostert, E. Engel, G. Ernst, M. Grasges, E. Kirsch, A. Loos, V. Mousel, N. Negretti, P. Reis, R. Schauls, L. Schintgen & G. Van Vliet (2017) Aktions- und Managementplan für den Umgang mit Wölfen in Luxemburg. Technischer Bericht der Naturverwaltung betreffend Wildtiermanagement und Jagd, 5 (Spezialnummer): 1-56.
- Staatsbosbeheer. (n.d.). Kuddebeschermingshonden Hoog Buurlo - Veluwe. Staatsbosbeheer. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.staatsbosbeheer.nl/uit-in-de-natuur/locaties/veluwe/kuddebeschermingshonden>

- Treves, A., Krofel, M., & McManus, J. (2016). Predator control should not be a shot in the dark. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 14(7), 380-388.
- Voigtmann, S. (2020a). Bellen gegen den Wolf: Herdenschutzhunde verhindern offenbar Wolfsrisse. mdr.de. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.mdr.de/nachrichten/thueringen/herdenschutzhunde-verhindern-wolfsrisse-100.html>
- Voigtmann, S. (2020b). Kuschelige Riesen für die Schafe: Thüringen fördert Herdenschutzhunde zum Schutz vor Wölfen. mdr.de Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.mdr.de/nachrichten/thueringen/thueringen-foerdert-anschaffung-von-herdenschutzhunden-fuer-schaefer-100.html>
- Wudy, L. (2023). Schutz vor dem Wolf: Arbeiten mit Herdenschutzhunden: Effektiv, aber nicht einfach. mdr.de. Geraadpleegd op 5-10-2023 van: <https://www.mdr.de/nachrichten/thueringen/herdenschutz-hund-wolf-schutz-100.html>

Bijlage 1

Gedetailleerde beschrijving van het succes scenario van de pilot. Hierbij is het kopje 'juridische aansprakelijkheid' later toegevoegd.

A. Wolfwerend

- De herder is overtuigd van de meerwaarde van de KBH tijdens het hoeden en vertrouwt op de preventieve werking van KBH
- De kudde is niet aangevallen/er zijn geen schapen gewond of gedood door wolven (of een enkele keer maar dan verklaarbaar)

B. Door de herder te managen (na een gewenningsperiode)

- Werken met KBH is te managen voor de herder
- Werken met KBH is te doen voor de herder qua werkdruk (levert geen significant extra werk op)
- Honden functioneren zelfstandig en onaangelijnd
- Het houden van KBH is financieel draagbaar voor de kudde eigenaren
- Schapen moeten vrij kunnen bewegen en niet gewond raken (KBH verwonden niet met opzet schapen)
- Hoedhonden doen vrij hun werk in aanwezigheid van KBH en andersom

C. Omwonenden en toeristen

- KBH leveren geen overlast en (geluids)klachten op vanuit omwonenden (uitgaand van normale omstandigheden, dus niet bijvoorbeeld uitgedaagd worden door mensen)
- Werken met KBH levert geen significante belemmeringen op voor het toerisme; ofwel omstanders hebben bij goed gedrag geen last van de honden

Randvoorwaarden en acties

- Het voortbestaan van gescheperde schaapskuddes als immaterieel cultureel erfgoed moet worden geborgd. Dit houdt in dat er gegarandeerde vergoeding moet zijn voor de kosten die de aanschaf en het onderhoud van KBH met zich meebrengen als afgesproken in de pilot.
- Begeleiding bij de introductie van de honden in de kudde en training van de herder in het werken met de honden.
- Gps-zender aan de honden, om ze te vinden mocht een raster vlak gaan en de honden meelopen met vrijgekomen schapen. Daarnaast biedt een gps-inzicht in de activiteit van de KBH, mede ten opzichte van aan/afwezigheid van wolven
- Honden moeten met elkaar overweg kunnen. De combi reuen/ teven kan zowel een moeilijkheidsfactor als een succesfactor zijn
- Opstellen van een goed communicatieplan i.s.m. de gemeente en bij voorkeur de afdeling communicatie/persvoorlichting van de gemeente als contactpunt voor de pers.

Monitoring

- Bijhouden/behandelen en toetsen van het aantal klachten per maand over de honden
- Bijhouden van incidenten en uitwerken van de aanleiding, context en gevolgen
- Bijhouden van activiteiten rondom kralen d.m.v. cameravallen.

Kosten

- De kosten zijn goed te dekken voor de herders
- Het houden van KBH leidt tot significant hogere kosten

Juridisch aansprakelijk

- De herders ervaren moeilijkheden in verband met incidenten met de KBH of wetgeving vanuit gemeente of provincie

Bijlage 2

UPDATE PILOT KBH

23.09.22

Door aanvallen van wolven op gescheperde kuddes op de Elspeter heide was er dringend behoefte aan goede bescherming van de kuddes op de heide. Het betreft 2 kuddes van Landschapsbeheer 't Groene veld (LTGV) en een kudde van de Stichting Schaapskudde Gemeente Nunspeet (SSGN). Doel is om als kudde met de wolven naast elkaar te kunnen leven en een voorbeeld te zijn dat dit ook kan en daarmee de gescheperde kuddes op de heide te behouden.

Pilot

Het gebruik van 2 kuddebeschermingshonden (KBH) per kudde (totaal 3 kuddes) om de wolf zowel te weren bij de kudde tijdens het hoeden, als in de kralen.

Duur van de pilot: minimaal 2 jaar.

Gestart in mei 2022, nu 5 maanden onderweg. De kudde van de SSGN is door ziekte bij de dieren 2 maanden uit de begrazing geweest.

In het tweede jaar wordt een jonge hond toegevoegd t.b.v. toekomstige vervanging.

LTGV: Is in afwachting van 2 volwassen teven om meer rust in de duo's te brengen. De 2 huidige duo's worden uit elkaar gehaald en bij de hond die bij de kudde blijft, wordt een volwassen teef gevoegd. De 2 individuen die bij de kudde weg gaan vormen dan weer een duo en gaat alvast het landbouwgebied in. Dit is het plan, of het precies zo gaat uitpakken is even afwachten.

SSGN: Zoals het er nu uitziet gaat er in het 2e jaar geen 3e hond toevoegen.

Succescriteria

De kuddebeschermingshonden zijn aan het eind van de pilot geïntegreerd in de 'bedrijfsvoering' van de desbetreffende kudde. Inclusief alle dagelijkse en periodieke facetten en alle omgevingsfactoren. Meer in detail:

A. Wolfwerend

- De herder is overtuigd van de meerwaarde van de KBH tijdens het hoeden en vertrouwt op de preventieve werking van KBH
LTGV/SSGN zien het als een leerzaam proces. De theorie in praktijk brengen, geeft nieuwe inzichten en kost energie. KBH is voor beide herders van meerwaarde.
- De kudde is niet aangevallen/er zijn geen schapen gewond of gedood door wolven (of een enkele keer maar dan verklaarbaar)
LTGV/SSGN: geen aanvallen in de nacht, geen aanvallen overdag en geen zichtmeldingen. Op basis van het lezen van de KBH wel het idee dat de wolf in de buurt is geweest.
LTGV geeft aan dat de 2 aanvallen in Uddel op 800 meter van zijn nachtkraal hebben plaatsgevonden. De kans is groot dat de wolf zijn schapen heeft laten staan.
SSGN geeft aan dat ze meermaals verse drollen vindt rondom de nachtkraal.

B. Door de herder te managen (na een gewenningsperiode)

- Werken met KBH is te managen voor de herder
Meerwerk is nu te overzien, maar vraagt wel een professionele bedrijfsvoering. Kuddes moeten professionaliseren om goed te kunnen werken met de KBH, en dat is mede een succesfactor. Hierdoor zal de inzet van vrijwillige herders (bijna) niet meer mogelijk zijn.
LTGV: Een herder moet intrinsiek gemotiveerd zijn om met KBH te werken. Herders in loondienst op zzp'ers hebben er soms niet voor gekozen om met KBH te werken. Dat maakt dat 2 herders gestopt zijn bij zijn kuddes. Herders moeten echt met de KBH willen en kunnen werken. Voor een ondernemer geeft dat druk op de bedrijfsvoering.
LTGV adviseert collega's: begin op tijd met KBH. Wacht niet op incidenten en begin pas daarna te schakelen. Het kost veel tijd, je wil zonder druk de KBH willen opleiden, je moet je bedrijfsprocessen erop aanpassen en het kan je concurrentiepositie in gevaar brengen.
SSGN werkt niet meer met vrijwillige herders i.v.m. de komst van de KBH.
Tussentijdse conclusie: inzet KBH is niet eenvoudig. KBH lijken een prima middel om schapen te beschermen tegen wolfaanvallen.
- Werken met KBH is te doen voor de herder qua werkdruk (levert geen significant extra werk op)
LTGV/SSGN: Implementatiefase/inwerkfase is zeker extra werk. Beide herders zijn nog volop bezig om de honden op te leiden/conditioneren op wenselijk/niet wenselijk gedrag. De honden gedijen goed bij structuur.
- Honden functioneren zelfstandig en onaangelijnd
LTGV/SSGN hebben de KBH aangelijnd. Onaangelijnd is voorlopig nog niet aan de orde, maar wel het streven. De honden zijn al veel rustiger en voorspelbaar geworden. De KBH zijn nog in het proces van "verbinding maken" met hun eigen kudde.
- Het houden van KBH is financieel draagbaar voor de kudde eigenaren
LTGV/SSGN pilot verloopt binnen budget
- Schapen moeten vrij kunnen bewegen en niet gewond raken (KBH verwonden niet met opzet schapen)
LTGV/SSGN geen incidenten.
- Hoedhonden doen vrij hun werk in aanwezigheid van KBH en andersom
De KBH van LTGV hebben meer herder-wisselingen dan bij SSGN. De twee duo's van LTGV werken bijvoorbeeld met 6-8 verschillende hoedhonden. Dat vraagt tijd om goed op elkaar ingespeeld te raken.
SSGN: "In het leerproces merkte ik dat mijn interactie met de KBH direct van invloed was op de hoedhonden, daar houd ik nu meer rekening mee. De balans is weer terug."

C. Omwonenden en toeristen

- KBH leveren geen overlast en (geluids)klachten op vanuit omwonenden (uitgaand van normale omstandigheden, dus niet bijvoorbeeld uitgedaagd worden door mensen)
LTGV/SSGN hebben geen klachten van omwonenden.
- Werken met KBH levert geen significante belemmeringen op voor het toerisme; ofwel omstanders hebben bij goed gedrag geen last van de honden
Bij goed gedrag van de recreant is de KBH goed inzetbaar/trainbaar. Dat blijft een moeilijk punt, daar waar recreanten zich niet aan de regels houden (honden los, ruiters van de ruiterspaden af, MTB'ers die niet afstappen, maar dwars door de kudde fietsen) is het voor herder en KBH lastig.
"De onberekenbare factor"
LTGV/SSGN anticiperen wel door routes te kiezen waarmee ze bijvoorbeeld ruiterspaden kunnen vermijden. De rustige ruimte wordt gezocht. In nieuw terrein zijn de honden 'scherper'.
SSGN mist het optreden van een boa vwb ongewenst gedrag (loslopende honden, niet op de paden, ...)

Randvoorwaarden en acties

- Het voortbestaan van gescheperde schaapskuddes als immaterieel cultureel erfgoed moet worden geborgd. Dit houdt in dat er gegarandeerde vergoeding moet zijn voor de kosten die de aanschaf en het onderhoud van KBH met zich meebrengen als afgesproken in de pilot.
LTGV/SSGN: Dit punt is nog niet geborgd. Meerkosten zijn nu onderdeel van de pilot en wordt in de kostprijs per hectare verwerkt.
- Begeleiding bij de introductie van de honden in de kudde en training van de herder in het werken met de honden.
LTGV/SSGN: Samenwerking met Canine Efficiency wordt zeer positief ervaren.
- Gps-zender aan de honden, om ze te vinden mocht een raster vlak gaan en de honden meelopen met vrijgekomen schapen. Daarnaast biedt een gps-inzicht in de activiteit van de KBH, mede ten opzichte van aan/afwezigheid van wolven
Alle KBH dragen een gps-zender.
- Honden moeten met elkaar overweg kunnen. De combi reuen/ teven kan zowel een moeilijkheidsfactor als een succesfactor zijn
LTGV heeft zijn duo's opgesplitst omdat er tussen de jonge reuen te veel onrust was. De herders gaan met 1 KBH de hei op. Er komen 2 nieuwe honden om betere combi's te kunnen maken (volwassen teef/jonge reu). Idealiter komt er een situatie waarbij de pups in de kudde opgroeien om de beste bonding te realiseren.
- Opstellen van een goed communicatieplan in samenwerking met de gemeente en bij voorkeur de afdeling communicatie/persvoorlichting van de gemeente als contactpunt voor de pers
SSGN geeft aan stakeholders moeten blijven communiceren over de komst van de KBH en de wijze waarop daar rekening mee gehouden wordt. Bij de start van de pilot hebben NM, SSB en gemeente Nunspeet via bebording en persbericht aandacht gevraagd, door tijdgebrek bij de organisaties ligt vervolg-communicatie stil. SSGN heeft het plan om nog een excursie voor de buurt te organiseren.

Monitoring

- Bijhouden/behandelen en toetsen van het aantal klachten per maand over de honden
LTGV/SSGN: Geen klachten over de honden ontvangen
- Bijhouden van incidenten en uitwerken van de aanleiding, context en gevolgen
LTGV heeft de incidenten uitgewerkt (confrontatie KBH/hoedhond, loslopende KBH, publiek wat 's avonds laat bij de nachtkraal interactie zoekt met KBH)
- Bijhouden van activiteiten rondom kralen d.m.v. cameravallen? Dit kan, mits er medewerking kan zijn van bijvoorbeeld Zoogdiervereniging/Wolven in NL. Dit punt is nader uit te werken.
LTGV/SSGN geen wolf te zien op de WildCam. Dat is het gewenste effect van een KBH in de kudde. LTGV geeft aan dat alleen live meegekeken kan worden. Er kan niet worden teruggekeken. Zoogdiervereniging monitort de camera's van LTGV.

Kosten

Beide herders blijven binnen budget. De kosten rondom aanschaf en onderhoud honden vallen niet hoger uit. LTGV geeft aan dat de gesprekken met de TBO's nog volop gaande zijn over een hogere dagvergoeding die verbonden is aan de komst van de KBH. Het meerwerk is nog niet afdoende gedekt in de vergoeding (hectareprijs). LTGV verwacht daar nog wel de gevolgen van voor de gescheperde kudde die in wolvengebied werken. Zij zullen structureel een hogere prijs moeten gaan hanteren, dan in niet-wolvengebied.

Juridisch aansprakelijk

SSGN kaart de juridische aansprakelijkheid aan. Er is door de gemeente Nunspeet een uitzondering gemaakt in de APV zodat de KBH los mogen lopen. Mocht er toch niets gebeuren dan ligt de verantwoordelijkheid bij de schaaпsherder. De consequenties kunnen schaaпsherders persoonlijk raken.

- De gevolgen verschillen per gemeente, per APV
- Er kan sprake zijn van strafrecht situaties
- In het geval van strafrecht draait de houder van de KBH op voor de kosten, maar kan deze ook een strafblad krijgen, VOG kwijtraken wat vergaande consequenties kan hebben voor iemands baan
- Gemeente Nunspeet is nu bezig met de vraag: bij wie ligt de verantwoordelijkheid als de recreant zich niet 'gedraagt' en er gebeurt iets?

Bijlage 3

2e UPDATE PILOT KBH
23.03.23

Door aanvallen van wolven op gescheperde kuddes op de Elspeter heide was er dringend behoefte aan goede bescherming van de kuddes op de heide. Het betreft 2 kuddes van Landschapsbeheer 't Groene veld (LTGV) en een kudde van de Stichting Schaapskudde Gemeente Nunspeet (SSGN). Doel is om als kudde met de wolven naast elkaar te kunnen leven en een voorbeeld te zijn dat dit ook kan en daarmee de gescheperde kuddes op de heide te behouden.

Pilot

Het gebruik van 2 kuddebeschermingshonden (KBH) per kudde (totaal 3 kuddes) om de wolf zowel te weren bij de kudde tijdens het hoeden, als in de kralen. Gestart in mei 2022, nu 11 maanden onderweg. Duur van de pilot: minimaal 2 jaar.

Succescriteria

De kuddebeschermingshonden zijn aan het eind van de pilot geïntegreerd in de 'bedrijfsvoering' van de desbetreffende kudde. Inclusief alle dagelijkse/periodieke facetten en omgevingsfactoren. Meer in detail:

A. Wolfwerend

- De herder is overtuigd van de meerwaarde van de KBH tijdens het hoeden en vertrouwt op de preventieve werking van KBH
LTGV/SSGN: Zijn overtuigd van de meerwaarde en preventieve werking van de KBH. SSGN heeft nog nooit een wolf gezien. LTGV heeft een glimp opgevangen. Rondom de nachtkralen worden veelvuldig verse drollen aangetroffen en er worden wolven waargenomen op de wildcamera's. Beiden zijn tevreden over het verloop van de pilot, maar zien zichzelf nog steeds voor nieuwe uitdagingen gesteld.
- De kudde is niet aangevallen/er zijn geen schapen gewond of gedood door wolven (of een enkele keer maar dan verklaarbaar)
SSGN heeft geen aanval gehad. LTGV ervaart in de praktijk het lerend vermogen van de wolf. Bij LTGV is 1 schaap gepakt bij een gescheperde kudde tijdens een aanval overdag, waarbij de wolf (een zwerver o.b.v. DNA) de inschatting heeft gemaakt dat de aangeliijnde KBH niet nabij kon komen. Een bevestiging voor LTGV dat de werking van de KBH gekoppeld is aan het wel of niet loslopen.

B. Door de herder te managen (na een gewenningsperiode)

- Werken met KBH is te managen voor de herder
Het is te managen, maar het is substantieel meer werk. De aanpassingen die ze in deze overgangperiode moeten doorvoeren vragen het nodige van de bedrijfsvoering. Voor beiden geldt dat het meerwerk niet in de komst van de KBH zit, maar in de komst van de wolf.

Voorbeelden:

- SSGN werkt met een compactere kudde voor meer overzicht op de heide. In sommige gebieden is dat minder wenselijk voor de begrazing.
- LTGV is veel tijd kwijt aan de administratieve kant van de wolf en KBH. Andere contracten opstellen, (langer) onderhandelen over contracten, meerwerk verdedigen. Van de 3 langlopende contracten voor 2023 is er net 1 zeker gesteld, de andere 2 zijn nog onderwerp van gesprek. Zonder toezeggingen kan LTGV geen herders inhuren en koppelen aan KBH. Idealiter wil LTGV KBH voor vast koppelen aan bepaalde herders om zo meer stabiliteit te creëren. LTGV heeft dan extra geld nodig om zijn bedrijfsvoering op voorhand (en niet achteraf) aan te passen.
- SSGN brengt haar schapen van december t/m februari niet meer naar de schaapskooi midden in het dorp om overlast op voorhand te voorkomen. Dat betekent wel dat ze haar gesplitste kuddes in de weilanden moet foerageren en dat kost veel tijd en vraagt investering in ruiven.
- LTGV Hoe kleiner de ploeg herders, hoe makkelijker het werkt met de honden. SSGN werkt samen met 1 collega met de KBH, daarin vinden geen wissels plaats. LTGV werkt met een grotere groep herders, waaronder tijdelijke zzp'ers. Dat is een stuk bewerkelijker en dat betekent dat de stabilisatie van de honden langzamer gaat.
- Inzet van vrijwillige herders is niet meer mogelijk vanwege de professionaliseringsslag die werken met KBH vraagt.
- LTGV: Het begrazen van hondenlosloopgebieden met een kudde met KBH is niet haalbaar.
- Werken met KBH is te doen voor de herder qua werkdruk (levert geen significant extra werk op) LTGV/SSGN het levert nu nog significant extra werk op, maar de verwachting is nog steeds dat het met de loop der tijd makkelijker wordt. De honden moeten stabiliseren en meer ervaring opdoen met verschillende situaties. Scheperen/schapen houden in wolvengebied betekent wel continue focus. In het veld, op de honden, bij het rasteren. De herder kan niet verslappen, de wolf vindt een zwakke plek.
- Honden functioneren zelfstandig en onaangelijnd
LTGV/SSGN hebben de KBH nog aangelijnd. Er wordt geoefend met loslopen aan de lange lijn en aankomend seizoen denken ze de honden op geschikte momenten los te kunnen laten lopen. Onaangelijnd is nu nog een stap te ver, maar nog steeds het streven. Uiteindelijk wordt dat ook noodzaak, want de KBH kunnen alleen hun werk goed doen als ze over grotere afstanden los kunnen lopen. Op dit moment en zeker als het aantal schapen groeit/ grotere kuddes (en dat is de wens) staat een herder met een aangelijnde KBH te ver weg om een aanval te kunnen voorkomen/weren. Zie daarvoor de situatie waarbij 1 schaap is gepakt.
- Het houden van KBH is financieel draagbaar voor de kudde eigenaren
LTGV/SSGN: Pilot verloopt qua out of pocket kosten binnen budget. Ook de aanschaf van de 2 nieuwe KBH bij LTGV. De meerkosten van arbeid voor wolf en KBH worden niet vergoed. De penningmeester SSGN geeft aan in overleg te zijn met de gemeente over extra kosten die zijn ontstaan en de noodzakelijke vergoeding. De schatting van LTGV is dat het hem structureel 25% meerkosten oplevert. In de winter moet LTGV meer mankracht inhuren/aanhouden. Het is anders rasteren, op een andere manier je kudde houden (KBH wordt gekoppeld aan 1 kudde, je wil niet steeds KBH met andere schapen of kuddes samenvoegen). LTGV heeft de prijsverhoging doorberekend aan zijn opdrachtgevers. Een TBO is akkoord, een TBO (nog) niet. De laatste noemt de komst van de wolf/inzet KBH ondernemersrisico.

- Schapen moeten vrij kunnen bewegen en niet gewond raken (KBH verwonden niet met opzet schapen)
SSGN geeft aan dat in een koppel schapen waarvan gedacht werd dat ze niet drachtig waren er toch een lam geboren is. De KBH (onstabiel duo) hebben twee pasgeboren lammeren verorberd. Onrust in de kudde zorgde ervoor dat er vervolgens een schaap in het rasters vast is komen te zitten en geëlektrocuteerd is. LTGV is ervan overtuigd dat een stabiel duo prima in een aflammerende kudde kan werken. SSGN geeft aan dat de KBH vorig jaar probleemloos tussen haar lammeren liepen en gaat ervan uit dat het samenvoegen van KBH en lammeren ook nu goed zal gaan.
- Hoedhonden doen vrij hun werk in aanwezigheid van KBH en andersom
LTGV: Hoedhonden en KBH raken steeds beter op elkaar ingespeeld. Bij SSGN is dit vanaf het begin goed gegaan.

C. Omwonenden en toeristen

- KBH leveren geen overlast en (geluids)klachten op vanuit omwonenden (uitgaand van normale omstandigheden, dus niet bijvoorbeeld uitgedaagd worden door mensen)
SSGN heeft geen klachten van omwonenden, maar die houdt de KBH bewust op afstand van de bewoonde wereld. LTGV merkt dat de KBH structureel zorgen voor de nodige 'gespreksstof' met de buurtbewoners. De honden blaffen bij tijd en wijle en zo lang de ramen van mensen nog dicht zijn en LTGV de KBH en de schapen om de paar dagen verhuisd wordt dit door 98% van de mensen geaccepteerd. Kortdurende beweiding met KBH in bewoond gebied is nu onderdeel van de werkwijze van LTGV, voorheen bleven de schapen langer staan. In de zomer staan de schapen weer op de heide en is er minder beweiding in bewoond gebied. Op plekken waar schapen zijn doodgebeten, begrijpt men de komst van de KBH beter, dan daar waar de wolf nog niet geweest is. LTGV is en blijft hierover men omwonenden in gesprek. LTGV: Alle duo's van LTGV waren solo aan het werk. Dat zorgt ervoor dat ze heftiger reageren dan wanneer ze samenlopen. In duo's verdragen ze meer van hun omgeving, alleen zijn ze continue alert. De mensen die overlast ervaren van de KBH zijn vaak ook de mensen die veel angst hebben voor de wolf.
LTGV had vlak voor ons gesprek een e-mail ontvangen van een ruiter die later online is gegaan op facebook (zie onder). De herders geven aan dat ze nooit direct langs een (ruiter)pad rasteren om deze problemen te voorkomen. De KBH staan met een bufferzone zodat er altijd ruimte tussen zit. Dit is voor recreant en KBH prettig. Het zorgt voor minder opwindende en voorkomt dat mensen de honden van dichtbij gaan benaderen. De kans op ontsnapping is klein, maar blaffen doen we wel.
- Werken met KBH levert geen significante belemmeringen op voor het toerisme; ofwel omstanders hebben bij goed gedrag geen last van de honden
Bij goed gedrag van de recreant is de KBH goed inzetbaar/trainbaar. Daar waar recreanten zich niet aan de regels houden (honden los, ruiters van de ruiterspaden af, MTB'ers die niet afstappen, maar dwars door de kudde fietsen) blijft het voor herder en KBH lastig. "De onberekenbare factor" LTGV/SSGN anticiperen wel door routes te kiezen waarmee ze recreanten kunnen vermijden. SSGN staat in goed contact met de boa vwb handhaving (loslopende honden, niet op de paden, ...).

Randvoorwaarden en acties

- Het voortbestaan van gescheperde schaapskuddes als immaterieel cultureel erfgoed moet worden geborgd. Dit houdt in dat er gegarandeerde vergoeding moet zijn voor de kosten die de aanschaf en het onderhoud van KBH met zich meebrengen als afgesproken in de pilot.
LTGV/SSGN: Dit punt is nog niet geborgd. Meerkosten zijn nu onderdeel van de pilot en worden door LTGV in de kostprijs per hectare verwerkt. De onderbouwing van LTGV vinden opdrachtgevers geloofwaardig, maar de financiële consequenties willen opdrachtgevers niet dragen.

- Begeleiding bij de introductie van de honden in de kudde en training van de herder in het werken met de honden.
LTGV/SSGN Samenwerking met Canine Efficiency is goed en wordt alleen nog ingezet bij veranderingen (nieuwe duo's) of als de KBH uit roulatie zijn geweest (winterperiode). Goede begeleiding is wel een vereiste voor het welslagen van het werken met KBH. Een herder heeft hierover veel te leren.
- Gps-zender aan de honden, om ze te vinden mocht een raster vlak gaan en de honden meelopen met vrijgekomen schapen. Daarnaast biedt een gps-inzicht in de activiteit van de KBH, mede ten opzichte van aan/afwezigheid van wolven
Alle KBH dragen een gps-zender.
- Honden moeten met elkaar overweg kunnen. De combi reuen/ teven kan zowel een moeilijkheidsfactor als een succesfactor zijn
  - LTGV heeft 2 volwassen teven in het najaar erbij gekregen om meer rust in de 'oude' duo's (jonge reuen) te brengen. Een teef was een leasehond die inmiddels weer terug is naar België. De eerste 2 duo's zijn eerst uit elkaar gehaald en solo aan het werk gegaan. Nu zijn er bij LTGV nieuwe duo's (jonge reu volwassen teef) gevormd die weer op elkaar ingespeeld moeten raken. Het heeft LTGV werk en tijd gekost om de oude en nieuwe honden stabiel te krijgen. LTGV krijgt 2 nieuwe teven uit Portugal erbij. Een teef wordt ingezet voor een fokprogramma.
  - LTGV heeft op dit moment een nest pups, een ongelukje tussen broer en zus. Dit nest wordt zorgvuldig gescreend en lijkt geen gezondheidsproblemen te hebben. De pups krijgen wel de basisopleiding binnen een kudde schapen en hebben direct 'bonding' waar ze in hun verdere leven als KBH profijt van zullen hebben.
  - Onderdeel van de pilot is dat in het tweede jaar een jonge hond wordt toegevoegd t.b.v. toekomstige vervanging. SSGN heeft nog steeds dezelfde 2 honden en gaat zoals het er nu uitziet - in het 2e jaar geen 3e hond toevoegen. Haar KBH zijn 2 geworden en ze merkt dat de honden nu stabiel worden. Ze luisteren beter, zijn veel rustiger en voorspelbaar geworden. De verbinding KBH met hun eigen kudde is erg goed. De honden van SSGN zitten nu in de winterperiode met een deel van de kudde op een weiland. LTGV voegt ook geen 3e hond toe, daar wordt met nieuwe duo's in het nieuwe seizoen gestart.
- Opstellen van een goed communicatieplan in samenwerking met de gemeente en bij voorkeur de afdeling communicatie/persvoorlichting van de gemeente als contactpunt voor de pers
Bij de start is er veel media-aandacht geweest. Doorontwikkelen van de voorlichting over de KBH schiet er in de waan van de dag bij in. TBO's en gemeenten ondernemen geen communicatieacties, terwijl de recreant wel geïnformeerd moet worden/blijven. Er wordt veel mondelinge toelichting gegeven door de herders. VVV Nunspeet neemt een artikel op over KBH in hun magazine voor toeristen. Gemeente Nunspeet heeft toegezegd vaste bordjes te plaatsen met korte info over de KBH. SSGN geeft aan samen met Canine Efficiency infomiddagen te willen gaan organiseren voor recreanten.

Monitoring

- Bijhouden/behandelen en toetsen van het aantal klachten per maand over de honden
LTGV/SSGN hebben geen officiële klachten over de KBH ontvangen, behalve de verzekeringskwestie van LTGV. Via de gemeente en/of de TBO's zijn ook geen meldingen. Wel worden er vragen gesteld in het veld en benaderen inwoners de herders rechtstreeks bij geluidsoverlast.
- Bijhouden van incidenten en uitwerken van de aanleiding, context en gevolgen
LTGV heeft de incidenten uitgewerkt (confrontatie KBH/hoedhond, loslopende KBH, publiek wat 's avonds laat bij de nachtkraal interactie zoekt met KBH, commotie over KBH/lam/Elspeet, gevallen ruiter, geluidsoverlast blaffende KBH). SSGN heeft geen incidenten.

- Bijhouden van activiteiten rondom kralen d.m.v. cameravallen? Dit kan, mits er medewerking kan zijn van bijvoorbeeld Zoogdiervereniging/Wolven in NL. Dit punt is nader uit te werken. WiNL monitort de camera's van LTGV/SSGN. Van de kudde van SSGN zijn beelden beschikbaar waarbij de KBH aanslaan. 1,5 minuut later lopen er 4 wolven voorbij de camera. Ook is op beeld zichtbaar dat de wolven schapen achter rasters op stroom passeren zonder tot de aanval over te gaan. Wanneer de kudde verplaatst is en de rasters zonder stroom staan komt de wolf dichterbij om tot inspectie over te gaan. SSGN monitort via 2 eigen camera's het gedrag van de recreant versus de KBH.

Kosten

- Commerciële schapenhouders willen de arbeidskosten zo laag mogelijk houden door zo efficiënt mogelijk te werken. Door de komst van de wolf en het gebruik van de KBH gaat de efficiëntie omlaag en de arbeidskosten omhoog. TBO's die het gebruik van KBH als voorwaarde opnemen in de aanbesteding, zouden daar ook de kosten voor moeten dragen. Vanuit zijn bedrijfsvoering en schaalgrootte heeft LTGV daar meer last van dan SSGN.
- Voor gescheperde schaapskuddes en professionele beweiding bedrijven is de KBH een goede preventieve maatregel. Voor veel schapen handelaren is de KBH te bewerkelijk. Idealiter wordt de KBH onderdeel van de BIJ12-norm en wordt er een kostendekkende subsidie voor uitgegeven bij de provincies.
- Penningmeester SSGH: De kuddes doen hun uiterste best om de kosten inclusief arbeidskosten zo laag mogelijk te houden door zo efficiënt mogelijk te werken. Voor de beide kuddes is door het gebruik van de KBH het hebben van vaste herders belangrijker geworden. Hierdoor gaat de efficiëntie bij de commerciële kuddes omlaag en is voor de stichtingskuddes de noodzaak ontstaan om een vaste betaalde kracht in dienst te nemen. Dit waar deze werkzaamheden voorheen door vrijwilligers werden gedaan. De kosten voor de stichtingskudde is hierdoor significant gestegen. Overall is er meer werk omdat naast de schapen ook de KBH verzorgt moeten worden en kunnen "klusjes" niet eenvoudig meer tussendoor gedaan worden.

Juridisch aansprakelijk

- LTGV heeft een incident gehad met ruiters. De KBH liep aan de lange lijn los bij een van zijn herders, de KBH is blaffend richting de ruiters op het ruiterspad gegaan, paarden sloegen op hol en een ruiter is van het paard gevallen/ De paarden hadden geen letsel (hond heeft alleen geblaft). Hond is teruggekeerd naar de kudde en de ruiter heeft LTGV in een later stadium opgespoord en aansprakelijk gesteld voor de gelden schade. Dat is een verzekeringskwestie (bedrijfsaansprakelijkheid) geworden en daar heeft LTGV nog geen uitsluitsel over gekregen. Aard van het letsel is LTGV niet bekend.
- SSGN geeft aan toch gebruik te willen maken van het aanbod van de provincie Gelderland om over de juridische aansprakelijkheid in gesprek te gaan met de gemeente Nunspeet. In een eerder stadium heeft de gemeente SSGN niet betrokken bij het wijzigen van de APV en door personeelwisselingen ontbrak een vast aanspreekpunt. SSGN neemt contact op met de provincie.
- SSGN ervaart beperkte betrokkenheid vanuit de gemeente (als TBO) bij de pilot. KBH maken het voor de gemeente/TBO vooral lastiger i.p.v. dat ze gezien worden als oplossing voor het samenleven met de wolf. TBO's begrijpen in eerste instantie niet dat de schaapskudde niet langs een ruiterspad/hondenlosloopgebied wil werken. Ook de juridische aansprakelijkheid wordt als lastig ervaren.

- Vanuit de 'Regels voor huisvesting en verzorging van dieren' mag een hond niet onbeschermd tegen slechte weersomstandigheden en onbeheerd buiten alleen worden gehouden. KBH staan 24/7 en zonder schuilhut bij de schapen. LTGV houdt er rekening mee dat daar tegen geageerd gaat worden. Dat is nu nog niet gebeurd. SSGN heeft in overleg met de gemeente Nunspeet een ontheffing gekregen voor het onbeheerd achter mogen laten. Haar honden hebben een schuilhut.

Factsheet KBH

- LTGV geeft aan dat richting opdrachtgevers een factsheet KBH nodig is om de onderbouwing toe te lichten. Wat komt er allemaal bij kijken.

Facebookpost

09.03.23

Buitenrijden, hoe lang nog?

Ik en mijn stalgenootje lopen tegen dezelfde dingen aan en we vragen ons af of meer recreanten te paard dit herkennen.

We wonen op de Veluwe (Noord, inclusief roedels wolven inmiddels), hebben onze paarden op een heerlijke stal pal aan de Veluwe trail. We hebben beide een paard met veel ervaring met buitenrijden. Onze paarden zijn enorm verkeersmak, niet bang voor honden en hebben ook oog in oog met wild gestaan (herten en zwijnen). We kennen onze paarden ook erg goed omdat we ze al jaren in ons bezit hebben.

Echter de laatste tijd valt ons dingen op. Mijn paard bijvoorbeeld was altijd heel relaxed zonder andere paarden mee. Met andere paarden kon zij zich nog wel eens druk maken om het tempo en wie er voorop mag enzo, maar in mijn eentje hadden we hier geen last van en liep ze altijd heel ontspannen en was zelfverzekerd.

Maar de laatste tijd is dit compleet veranderd. Met anderen voelt ze zich meer op haar gemak (drang van veiligheid van een kudde) en in mijn eentje is ze enorm alert, gespannen, kijkerig, schrikkeriger, onzekerder en wat helemaal raar is, ineens lijkt ze bang voor honden.

Nu is het zo dat de plaatselijke herder zijn kudde schapen bewaakt met kuddebewakingshonden, welke ook langs wegen en ruiterspaden geplaatst worden. En nu blijkt deze hond een potentieel gevaar te zijn, ook voor een paard (prooidier). Onze beide paarden (afzonderlijk) raakten in paniek bij de confrontatie met de KBH al was dit op een afstand van zo'n 40 meter. De KBH sloeg aan en de dreiging kwam serieus binnen bij onze paarden, wat gevaarlijke taferelen opleverde.

Sindsdien zijn onze beide paarden enorm gespannen bij het horen en zien van een hond en raken ze in de stress. Bij gewone honden kan ik haar uiteindelijk overtuigen dat t goed is, maar bij de KBH dus absoluut niet! Mijn merrie heeft al snel door wanneer we deze naderen en gaat staken. Staken heeft ze echt nog nooit gedaan in haar hele leven!

Daarnaast zien mijn stalgenoot en ik heel vaak wolvensporen. We weten ook dat ze er lopen, maar hebben gelukkig nog niet te paard oog in oog met een wolf gestaan. Maar hier ligt tegelijk ook onze grootste zorg, want de kans dat dit gaat gebeuren wordt alsmaar groter. Als ons paard al in paniek weg wil van een KBH in de verte, dan geloof ik niet dat mijn paard te sturen of te hanteren of te controleren is bij een confrontatie met een wolf. En de wolf staat niet achter een raster...

Het overlevingsinstinct neemt t over en als wij het paard daarin willen remmen, dan maar zonder ruiter (dus bokken/steigeren) maar vluchten zal ze. Het paard is niet voor niks per definitie een vluchtdier. Al deze ontwikkelingen (wolven in t gebied, KBH langs de ruiterspaden) maakt het buitenrijden ineens tot

*een gevaarlijke sport i.p.v. ontspannen manier van bewegen voor zowel paard als ruiter.
Wij vragen ons serieus af of we in de nabije toekomst überhaupt nog wel kunnen buitenrijden of dat dit t begin is van t einde... Zonder komst van wolven (en KBH) was er niks aan de hand en konden we heerlijk genieten van de natuur met ons paard. Maar hoe moet dit verder? Hoe doen anderen dit die ook recreëren te paard in wolvengebieden? Samen op pad doen we sws al, maar dat helpt niet echt, want als de 1 gaat, gaat de ander ook...*

Wat kunnen we doen tegen deze ontwikkelingen? Ik wil mijn hobby en mijn paard niet opgeven! Ik wil dit blijven doen, maar wel verantwoordt. Het kan toch niet zo zijn dat door de wolven de recreanten uit de natuur worden gejaagd? Dat kunnen we toch niet zomaar laten gebeuren??

382 opmerkingen/146 keer gedeeld

https://www.facebook.com/groups/994653607546091?hoisted_section_header_type=recently_seen&multi_permalinks=1918738885137554

Bijlage 4

3e UPDATE PILOT KBH
13.10.23

Door aanvallen van wolven op gescheperde kuddes op de Elspeter heide was er dringend behoefte aan goede bescherming van de kuddes op de heide. Het betreft 2 kuddes van Landschapsbeheer 't Groene veld (LTGV) en een kudde van de Stichting Schaapskudde Gemeente Nunspeet (SSGN). Doel is om als kudde met de wolven naast elkaar te kunnen leven en een voorbeeld te zijn dat dit ook kan en daarmee de gescheperde kuddes op de heide te behouden.

Pilot

Het gebruik van 2 kuddebeschermingshonden (KBH) per kudde (totaal 3 kuddes) om de wolf zowel te weren bij de kudde tijdens het hoeden, als in de kralen. Gestart in mei 2022, nu 11 maanden onderweg. Duur van de pilot: minimaal 2 jaar.

Succescriteria

De kuddebeschermingshonden zijn aan het eind van de pilot geïntegreerd in de 'bedrijfsvoering' van de desbetreffende kudde. Inclusief alle dagelijkse/periodieke facetten en omgevingsfactoren. Meer in detail:

Vragen herders

A. Wolfwerend

- De herder is overtuigd van de meerwaarde van de KBH tijdens het hoeden en vertrouwt op de preventieve werking van KBH
LTGV: De uitspraken van het vorige interview kloppen nog steeds, maar de preventieve werking heeft een andere invulling gekregen. Het is niet meer zo dat die honden per se wolven op afstand houden, puur alleen maar door tussen de schapen te zijn en zich te laten horen 's nachts. En dat is eigenlijk wat we op hoopten. En met camerabeelden blijkt ook dat ze 's nachts de nacht kralen opzoeken. Dus wat ze nu leren is dat die wolven plagerijen gaan doen en ze dus krachtmetingen gaan doen. Daarom is het voor ons van belang dat wij van duo naar trio gaan en daarmee proberen de wolven een stapje voor te blijven. Ik wil niet zeggen dat ze één op één moeten groeien, want wolven zijn altijd in een meerderheid. Maar wat we geleerd hebben de afgelopen twee jaar is dat je vooruit moet werken. Ik heb nu de mogelijkheid om meer honden neer te zetten, maar dat duurt even voordat die actief hun werk kunnen doen. Dan zijn we zo weer twee jaar verder en dan heeft alles hier op de Veluwe nog een keer gejongd. Herder maakt zich zorgen over de grootte van de wolvenroedel en of de KBH nog steeds effectief blijven. Helemaal in relatie tot het faunabeheer van Natuurmonumenten en Gelders Landschap. Bosbeheer heeft prioriteit boven de wolf.

SSGN: Nog steeds zeer overtuigd van de preventieve werking en de meerwaarde van de KBH. SSGN is van mening dat ze, op deze locatie, niet meer zonder de KBH zou kunnen. Ze heeft wel ervaring met wolf gehad tijdens het hoeden. Op 10 juni kwam er een wolf in de kudde tijdens het

hoeden. De wolf stond op 25 meter van de herder. De KBH waren aan het slapen vanwege het warme weer. De ene KBH was al los en de ander is losgeknipt. Nadat de KBH wakker werden gemaakt gingen ze direct achter de wolf aan. Met de tracker kon SSGN de KBH volgen. De KBH zijn alle twee zo'n 400 meter achter de wolf aangegaan, waarna ze terugkeerde naar de kudde. Twee weken later kwamen er 2 wolven om 07:00. KBH was actief en verjaagde de wolf gemakkelijk. Ergens eind juni was er nog een wolf op afstand van de kudde, ongeveer 200 meter. Door het blaffen van de KBH is deze wolf vervolgens vertrokken.

- De kudde is niet aangevallen/er zijn geen schapen gewond of gedood door wolven (of een enkele keer maar dan verklaarbaar)

LTGV: 3 kuddes (1 gescheperde, 2 gerasterde). Gescheperde kudde heeft aanval gehad van 2 wolven eind augustus. KBH heeft de wolven weggejaagd. Dit jaar geen wolven schade.

SSGN: Kudde is niet aangevallen. Ervaringen met de wolf waren vooral nieuwsgierige wolven, die niet echt een aanval poogden.

B. Door de herder te managen (na een gewenningsperiode)

- Werken met KBH is te managen voor de herder

LTGV: Nog steeds eens met uitspraken van vorige interview. LTGV heeft nu 12 KBH. 4 initiële KBH, 6 geboren pups, 2 KBH uit Portugal. KBH gaan deel uitmaken van sollicitatie procedure. Karaktertest is vereist door de KBH. Je moet een geboren leider zijn om met de KBH te werken. Je zult overwicht moeten hebben, anders word je aan de kant gezet door de KBH. Dit is lastig te beoordelen voor de herder. Bij een herder die niet boven de KBH staat, zullen vooral recreanten de dupe zijn, loopt de KBH weg, of valt de KBH border collies aan.

SSGN: Alles klopt nog steeds. SSGN heeft 2 KBH. Met de KBH gaat het steeds beter en zijn steeds beter te managen. Ze luisteren nu ook echt. Half jaar geleden was dit nog beduidend minder. KBH wordt wel pittiger als ze loops is, wat bedrijfsvoering lastiger maakt. Dan kunnen ze ook niet meer los. SSGN is bezig om te kijken of ze 1 hond kan steriliseren. De ander wil ze vruchtbaar houden om eventueel mee te fokken voor andere kuddes.

- Werken met KBH is te doen voor de herder qua werkdruk (levert geen significant extra werk op)
LTGV: Werkdruk neemt nu significant af. Honden zijn stabiel, hebben meer vrijheid en doen wat er van ze verwacht wordt. Ze luisteren en blijven bij de groep. Verder blijft focus om de omgeving wel. In mei 2020 begonnen, afgelopen zomer is rust gekomen. Dus heeft ongeveer 1,5 jaar geduurd voordat KBH stabiel werden.

SSGN: Extra werkdruk wordt vooral veroorzaakt door de recreant en social media. Recreanten luisteren niet naar herder en erkennen de risico's niet van de KBH. Gemeente Nunspeet werkt hierin niet echt mee. Er zal meer begrip en steun moeten komen voor de herders en de KBH. Naar aanleiding van de avond in Elspeet over de wolf is er een gesprek met Burgemeester gepland om het te hebben over de benadering van de wolf. Afschieten gaat niet gebeuren, we zullen moeten leren leven met de wolf. Kinderen leren dat wolf niet eng hoeft te zijn. KBH is goed te managen, wolf ook, mensen niet.

- Honden functioneren zelfstandig en onaangelijnd

LTGV: KBH lopen grotendeels los. Enkele KBH hebben nog niet de tijd gekregen om stabiel genoeg te zijn.

SSGN: Bij SSGN loopt 1 hond los. Echter kon dit in zomervakantie niet meer omdat deze teef loops werd. In oktober loopt er weer 1 los en 1 aangelijnd.

- Het houden van KBH is financieel draagbaar voor de kudde eigenaren
LTGV: Nog steeds eens met uitspraken van vorige interview. Prijsverhoging van 25% zit niet alleen in KBH. Is ook 10% inflatie. 15% is te wijden aan de komst van de wolf en de KBH. Kosten zijn nu vergoed door provincie en vallen binnen het budget.

SSGN: Alle kosten vallen nog binnen het budget (20.000). Echter wordt de arbeidskosten niet vergoed. Dit is extra arbeid naar aanleiding van de KBH, maar ook de komst van de wolf.
- Schapen moeten vrij kunnen bewegen en niet gewond raken (KBH verwonden niet met opzet schapen)
LTGV: Nog steeds eens met uitspraken van vorige interview. KBH moeten eerst stabiel zijn voordat er nieuwe dingen plaats vinden. LTGV is van mening dat dit minimaal 2 jaar duurt, voordat honden volledig stabiel zijn. Honden hebben aan het begin (Eerste avond na introductie) wel schade aan schapen gebracht. Schapen vertoonden vluchtgedrag, waardoor KBH jachtgedrag gingen vertonen. LTGV heeft hier 3 schapen aan verloren. Soms blijft het bij kauwen op oren.

SSGN: Het gaat steeds beter. Het was even wennen voor de KBH en de schapen, maar alles is verlopen zonder schade. KBH zijn nu erg rustig. KBH hebben een keer een lam in de poten gebeten in een poging dit lam te bevrijden omdat het vast zat tussen de spijlen van een ruif.
- Hoedhonden doen vrij hun werk in aanwezigheid van KBH en andersom
LTGV: Geen enkel probleem meer. Heeft een jaar geduurd. Nu kan er ook een nieuwe hond mee, als de herder van de LTGV er zelf ook bij is, is dat geen probleem

C. Omwonenden en toeristen

- KBH leveren geen overlast en (geluids)klachten op vanuit omwonenden (uitgaand van normale omstandigheden, dus niet bijvoorbeeld uitgedaagd worden door mensen)
LTGV: Nog steeds eens met uitspraken van vorige interview. Geen boze recreanten gehad.

SSGN: Geen klachten gehad. Een kraal is niet meer gebruikt omdat deze dicht naast de weg zit, en veel bezocht wordt door ruiters. Daarnaast kunnen de KBH niet in de schaapskooi gehouden worden in verband met de locatie van deze schaapskooi, midden in het dorp, en de matige faciliteiten.
- Werken met KBH levert geen significante belemmeringen op voor het toerisme; ofwel omstanders hebben bij goed gedrag geen last van de honden
LTGV: Goed gedrag moeten omstanders nog leren. Uit ervaringen van Hoog Buurlo, waar KBH al langer zitten, merk je dat na aantal jaar recreanten in omgeving het gaan leren. Kritiek zwakt af en recreatie buigt mee.

SSGN: Als mensen normaal doen en handelen naar bordjes of instructies van de herder. Dan zijn er geen belemmeringen. SSGN heeft zelf wat geplastificeerde bordjes opgehangen met instructies voor KBH. Er zou echter meer informatie moeten zijn over de KBH. Mensen heb geen flauw benul van de KBH.

Randvoorwaarden en acties

- Het voortbestaan van gescheperde schaapskuddes als immaterieel cultureel erfgoed moet worden geborgd. Dit houdt in dat er gegarandeerde vergoeding moet zijn voor de kosten die de aanschaf en het onderhoud van KBH met zich meebrengen als afgesproken in de pilot.
LTGV: Nog steeds eens met uitspraken van vorige interview.

SSGN: Alles valt nog binnen het budget. Extra uren n.a.v. KBH worden gezien als eigen tijd en wordt niet vergoed door gemeente Nunspeet. Zou wel anders moeten, maar dit is een algeheel probleem onder herders. Begrazings vergoeding is verhoogd zodat SSGN een parttime kracht in te huren.

- Begeleiding bij de introductie van de honden in de kudde en training van de herder in het werken met de honden.
LTGV: Zeer tevreden met Canin Efficiency. 2 keer contact gehad dit jaar. LTGV mikt op 2 à 3 keer per jaar

SSGN: Ook zeer tevreden. Regelmatig contact en afspraken. Ongeveer 1 of 2 keer per maand. Heeft veel meerwaarde volgens SSGN. Naar verwachting zal dit zo ook blijven, bij bijvoorbeeld introductie nieuwe KBH.

- Gps-zender aan de honden, om ze te vinden mocht een raster vlak gaan en de honden meelopen met vrijgekomen schapen. Daarnaast biedt een gps-inzicht in de activiteit van de KBH, mede ten opzichte van aan/afwezigheid van wolven

LTGV: Nog 1 hond heeft GPS.

SSGN: Allebei de KBH zijn nog gezenderd.

- Honden moeten met elkaar overweg kunnen. De combi reuen/ teven kan zowel een moeilijkheidsfactor als een succesfactor zijn
LTGV: Geen jonge hond toegevoegd als vervanging. Dit was uitspraak die ze vooraf hebben gedaan. Maar de stabilisatie van de KBH duurde langer dan verwacht. Daardoor jaar uitgesteld. Dan zullen vanuit het nest honden toegevoegd worden. Nieuwe duo's zijn gevormd en volgend jaar gaat LTGV naar vier trio's.

SSGN: Over het algemeen kunnen de KBH erg goed samen. Echter kunnen er wat moeilijkheden ontstaan tijdens periode van loopsheid. Derde hond is niet toegevoegd. Dit is nog een brug te ver, aangezien de eerste twee nog niet volledig los kunnen lopen.

- Opstellen van een goed communicatieplan in samenwerking met de gemeente en bij voorkeur de afdeling communicatie/persvoorlichting van de gemeente als contactpunt voor de pers
LTGV: Nog niks van bordjes gezien.

SSGN: SSGN ervaart erg weinig hulp. Ze zou graag meer informatie in vorm van folders of instructiefilmpjes zien om de mensen te informeren hoe ze moeten omgaan met KBH (en wolven). SSGN ervaart dat het zwaartepunt alleen bij de herders ligt. Informatiedag met Canine Efficiency is geweest. Zou SSGN graag vaker willen, alleen dat past niet in drukke schema. Gemeente Nunspeet heeft nog geen bordjes geplaatst. De bordjes hebben echter irreële eisen, zoals 10 bij 10 centimeter. Op de planning staat dat er bordjes worden geplaatst in het voorjaar van 2024. Echter loopt dit proces erg traag.

Monitoring

- Bijhouden/behandelen en toetsen van het aantal klachten per maand over de honden
LTGV: Verzekeringskwestie van LTGV is nog steeds bezig
SSGN: Nvt
- Bijhouden van incidenten en uitwerken van de aanleiding, context en gevolgen
LTGV: Geen aanvullingen
SSGN: KBH zijn wel eens op fietser afgerend. Canine Efficiency was hierbij en heeft verslag hiervan gemaakt
- Bijhouden van activiteiten rondom kralen d.m.v. cameravallen? Dit kan, mits er medewerking kan zijn van bijvoorbeeld Zoogdiervereniging/Wolven in NL. Dit punt is nader uit te werken.
LTGV: Niks aan te vullen

SSGN: SSGN heeft nog steeds 2 camera's om gedrag van recreanten te bekijken. Wat haar opvalt is dat mensen nog wel verkeerd gedrag vertonen, zoals met honden lang te blijven staan bij het raster, waardoor de KBH aanslaan. Ze heeft het idee dat de KBH de volgende dag dan ook gevoeliger zijn en sneller zullen aanslaan naar gevaren. Wat ze ook ziet is dat KBH rustig blijven als recreanten gewenst gedrag vertonen

Kosten

- De kosten zijn goed te dekken voor de herders
LTGV: Conclusie klopt nog steeds. TBO zeggen: Aanbesteding mag niet meer zijn dan 10% boven het landelijk gemiddelde. LTGV geeft aan dat dit in wolven territorium niet gaat, aangezien kostprijs dan stuk hoger zijn. De TBO zal, naar verwachting, niet KBH gaan verplichten in opdracht. Subsidie is goed idee, maar er moet wel duidelijk gemaakt worden dat het veel energie kost en het niet zomaar gedaan is.

SSGN: Nog steeds eens met uitspraken van vorige interview. Doel is inderdaad om tot BIJ12 regeling. Kosten voor arbeidskosten worden niet gedekt.

Juridisch aansprakelijk

- De herders ervaren moeilijkheden in verband met incidenten met de KBH of wetgeving vanuit gemeente of provincie
LTGV: Honden hebben geen onderdak buiten. Bij gerasterde plekken komen er wel wat opmerkingen over de honden in de regen buiten. Maatschappij wordt mondiger en instanties gaan meer controleren. Ook bijvoorbeeld naar hittestress bij schapen. Categorie werkhonden bestaat niet, alleen politiehonden. Mensen zouden LTGV kunnen aanspreken op honden die buiten staan of onbeheerd staan. LTGV zou graag een kopje werkhonden zien, waardoor KBH wel gewoon buiten mogen blijven, maar ziet de kans erg klein.

SSGN: Nog geen gesprek met provincie en gemeente gehad over juridische aansprakelijkheid. Ze heeft toestemming van Gemeente Nunspeet om de KBH los te laten lopen gedurende de pilot. Maar hoe gaat dit na de pilot? Als het belangrijk is voor het functioneren van de KBH, dan ze wel graag een gesprek. Verder nog steeds eens met uitspraken van vorige interview. Geen vordering verder.

GEBIEDSCOMMISSIE

Preventie
Wolvenschade
Gelderland

